

Kielce, 11.12.2021 r.

ks. dr hab. Paweł Borto
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Wydział Teologii
Katedra Chrystologii i Eklezjologii Fundamentalnej

Recenzja rozprawy doktorskiej

Jakuba Józefa Woźniaka pt.: *Personalny charakter prymatu Piotrowego w tajemnicy Chrystusa i Kościoła w nauczaniu Josepha Ratzingera – Benedykta XVI*

napisanej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Jana Perszona
(Toruń 2021, ss. 437)

1. Problematyka podjęta w rozprawie i jej aktualność

Refleksja nad prymatem Piotrowym należy do zagadnień, które stanowią klasyczną tematykę w eklezjologii fundamentalnej. Właściwe zrozumienie prymatu i jego Chrystusowych korzeni jest bowiem jednym z zasadniczych wymiarów argumentacji za wiarygodnością Kościoła katolickiego. Można by więc sądzić, że tematyka podjęta w rozprawie mgr. lic. Jakuba Józefa Woźniaka została już wystarczająco i szeroko omówiona, a kolejne opracowania tego zagadnienia są tylko dopowiedzeniem do tego, co zostało wyczerpująco przedstawione – dopowiedzeniem, od którego nie należy oczekiwać jakichś nowości, lecz ewentualnie usystematyzowania pewnego obszaru wiedzy, który dotąd tego się nie doczekał.

Autor recenzowanej rozprawy wskazał, że taka refleksja jest jednak niezwykle potrzebna i aktualna ze względu na współczesny kontekst, w którym trzeba odczytywać posługę Następcy Piotra. Oprócz uzasadnienia wyboru tematu, które jest podane we wstępie do niniejszej rozprawy, można jeszcze przywołać co najmniej trzy powody sprawiające, że refleksja nad prymatem Piotrowym obecna w teologii Josepha Ratzingera jest dla współczesnej teologii i dla praktyki kościelnej szczególnie aktualna.

Na pierwszy z tych powodów zwrócił uwagę Jan Paweł II w encyklice *Ut unum sint*. Poświęcając ten dokument problematyce jedności chrześcijan, papież nie tylko zaznaczył, że jest świadomy tego, iż Kościół katolicki zachował posługę Następcy Apostoła Piotra (por. nr 88), ale również wyraźnie stwierdził, że można i trzeba – z otwartością na światło Ducha

Świętego – poszukiwać takich form sprawowania tego urzędu, aby mógł on być zaakceptowany przez chrześcijan nie w pełni zjednoczonych z Kościołem katolickim. Wzywał więc pasterzy i teologów do refleksji nad tym zagadnieniem (por. nr 95). I choć od r. 1995, kiedy została wydana encyklika *Ut unum sint*, minęło już 26 lat, wezwanie to jednak nie straciło nic ze swej aktualności i wskazuje, że w omawianej rozprawie doktorskiej podjęto się refleksji nad ważnym i aktualnym w Kościele zagadnieniem.

Drugi ze wspomnianych powodów wiąże się bezpośrednio z posługą papieża Benedykta XVI. Jego rezygnacja ze sprawowania urzędu Piotrowego oraz decyzja o tym, aby pozostać papieżem-emerytem sprawiły, że Kościół katolicki znalazł się w zupełnie nowej sytuacji, prawie całkowicie dotąd nieznannej, przynajmniej z perspektywy ostatnich kilkuset lat. Choć bowiem znane są wcześniejsze przypadki rezygnacji papieży z urzędów, ale były one nieliczne i nie wszystkie oznaczały w pełni dobrowolne złożenie urzędu, zaś wiadomości na ten temat są dość skąpe. Praktycznie jedynym niekwestionowanym przypadkiem dobrowolnego zrzeczenia się przez papieża urzędu Piotrowego jest przypadek papieża Celestyna V. I wprawdzie – jak podaje ks. prof. Józef Naumowicz – w ostatnich minionych dwóch stuleciach niektórzy papieże podpisali akt warunkowej rezygnacji (Pius VII, Pius XII, Jan Paweł II), to do takiej rezygnacji faktycznie nie doszło. Warto też podkreślić, że J. Ratzinger był jedną z osób, która przez Jana Pawła II została poproszona o ekspertyzę w sprawie możliwej rezygnacji z urzędu papieskiego po ukończeniu określonego wieku (por. P. Seewald, *Benedykt XVI. Życie*, Kraków 2021, s. 677). Właśnie *novum* sytuacji, z perspektywy której patrzy się dziś na urząd Piotrowy w Kościele katolickim po akcie rezygnacji Benedykta XVI sprawia, że podjęty w niniejszej dysertacji temat jest niezwykle aktualny. I Autor sam dał temu wyraz stwierdzając, że ten fakt wprowadził papieństwo w nową erę (s. 13).

Wreszcie trzeci powód aktualności tematyki podjętej w recenzowanej dysertacji jest związany z tym, że za przedmiot zainteresowania obrano myśl Josepha Ratzingera i później Benedykta XVI. Benedykt XVI poprzez swój akt rezygnacji ze sprawowania posługi Następcy św. Piotra – akt o charakterze „nadzwyczajnym” również z punktu widzenia Prawa Kanonicznego – sprawił, iż jego refleksja nad urzędem Piotrowym w jego ujęciu jest bez wątpienia interesującym zagadnieniem. Nie trzeba przy tym szeroko omawiać tego, co niektórzy teologowie określają jako „zwrot Ratzingerowski” we współczesnej teologii, a więc zauważalny wzrost zainteresowania myślą wielkiego niemieckiego teologa i później papieża. To zainteresowanie wynika z szeroko przyjmowanej opinii, że myśl ta stanowi przykład najlepszej współczesnej refleksji teologicznej. Tak więc wybór nauczania Josepha

Ratzingera i Benedykta XVI jako materiału źródłowego dla omówienia personalnego charakteru urzędu Piotrowego jest ze wszech miar celny, a Autor jest tego również świadomy (por. s. 15-16).

2. Struktura i treść rozprawy

Przyjęty przez Autora układ dysertacji jest klasyczny. Recenzowaną rozprawę doktorską otwiera spis treści (s. 3-7), a następnie jest zamieszczony wykaz skrótów (s. 8-10) i wstęp (s. 11-24).

We wstępie Autor szeroko zarysował współczesny kontekst stawiający przed urzędem papieskim nowe i dotąd nieznane wyzwania związane z szerzącą się kulturą kwestionowania wszelkich autorytetów oraz z upadkiem kultury chrześcijańskiej i panowaniem mentalności ponowoczesnej, cechującej się m. in. indywidualizmem, utylitaryzmem, zanegowaniem wartości i obiektywnej prawdy oraz wszechobecnym panowaniem mediów roszczących sobie prawo do wydawania opinii na wszelkie tematy. Właśnie ten kontekst, zdaniem Autora, stanowi o tym, iż dziś namysł nad istotą i funkcją prymatu Biskupa Rzymu jest niezwykle utrudniony. W ten sposób został wskazany pierwszy powód, dla którego za przedmiot badań obrano zagadnienie prymatu Piotrowego. Drugi z powodów związany jest ze znaczeniem refleksji Josepha Ratzingera i Benedykta XVI dla współczesnego Kościoła – „jednego z największych myślicieli obecnego czasu” (s. 13), jak ujął to Autor dysertacji.

Wstęp, zgodnie z przyjętym zwyczajem, zawiera krótko zarysowany życiorys Josepha Ratzingera oraz omówienie jego dorobku naukowego, a następnie wyjaśnienie sformułowania tytułu dysertacji i przyjętych metod badawczych (metoda systemowo-personalistyczna i pozytywna, analityczna) oraz wskazanie źródeł będących podstawą do opracowania wybranego tematu. Zarysowując problematykę badawczą Autor postawił cały szereg pytań pomocniczych oraz hipotez badawczych (por. s. 20-21).

Rozdział I (s. 25-74) został poświęcony przedstawieniu osoby Szymona Piotra. Stanowią go trzy główne części. W pierwszej Autor ukazał, w jaki sposób Joseph Ratzinger i później Benedykt XVI ujmuje biografię Piotra Apostoła, a więc jakie są dzieje jego życia i kontekst kulturowo-egzystencjalny. Druga część przedstawia Ratzingerowskie rozumienie pierwszeństwa Piotra w gronie Apostołów, a myśl niemieckiego teologa i papieża została tu uporządkowana wokół świadectw biblijnych przekazanych w listach Pawłowych, Ewangeliach

i Dziejach Apostolskich. Ostatnia część rozdziału została poświęcona zagadnieniu zmiany imienia Szymon na imię Piotr oraz znaczenia tego gestu.

W rozdziale II (s. 75-145) Autor dysertacji podjął się omówienia myśli J. Ratzingera-Benedykta XVI na temat natury prymatu papieskiego, uwzględniając przy tym rozwój myśli teologicznej na ten temat w ciągu historii Kościoła. Tak więc rozdział stanowią dwa punkty, w których została omówiona funkcja nauczająca i funkcja pasterska Piotra, a następnie kolejne dwa punkty, w których omówiono rozwój rozumienia i funkcjonowania urzędu Piotrowego od I do XV w. i od schizmy na Zachodzie aż do XIX wieku do dogmatycznego orzeczenia na Soborze Watykańskim I na temat papieskiej nieomyślności.

Rozdział III (s. 146-290) – najobszerniejszy – zatytułowany „Wiara”, poświęcony został szerokiemu omówieniu roli Piotra i jego następców w przekazywaniu i strzeżeniu wiary. Treść rozdziału stanowią dwie główne części. W pierwszej szeroko omówione zostało rozumienie aktu wiary (*fides qua creditur*) z uwypukleniem współczesnego kontekstu, jego osobowej i wspólnotowej struktury oraz istoty streszczającej się w pojęciu nawrócenia jako przyłgnięcia do Boga i naśladowania Chrystusa. W drugiej części tego rozdziału przedstawiono Ratzingerowskie rozumienie treści wiary (*fides quae creditur*), wskazując na jej trynitarnie zakorzenienie oraz istotowy związek ostatnich artykułów wiary dotyczących Kościoła i eschatologii z Duchem Świętym.

W rozdziale IV (s. 291-386) Autor dysertacji przedstawił znaczenie prymatu Piotrowego dla wspólnoty Kościoła. Rozdział ten otwiera najpierw omówienie kolegialnego charakteru struktury Kościoła, z uwzględnieniem jej podstaw biblijnych i historycznego rozwoju. Następnie w rozdziale tym omówiona została struktura urzędu w Kościele katolickim, jego funkcjonowanie w obrębie *communio* Kościoła oraz znaczenie posługi papieża w wymiarze pozaeklezyjnym.

Każdy z czterech rozdziałów stanowiących *corpus* dysertacji został opatrzony krótkim wstępem oraz zakończeniami zbierającymi w sposób syntetyczny, częściowo w formie wypunktowanych wniosków, owoce przeprowadzonej analizy.

Zwieńczeniem dysertacji jest zakończenie (s. 387-395). Autor ujął w nim istotne elementy przeprowadzonej analizy, wskazując iż w myśli J. Ratzingera-Benedykta XVI prymat Piotrowy ujmowany jest w perspektywie posługi wobec wiary i wobec wspólnoty oraz że jego rozumienie znajduje dwa punkty odniesienia – Pismo Święte i kształtującą się w ciągu wieków Tradycję Kościoła. Jako szczególne *novum* niniejszej dysertacji Autor wskazał właśnie tę ścisłą

korelację między posługą Piotrową a wiarą i *communio* Kościoła. Wątek personalistyczny prymatu został ukazany szczególnie na przykładzie osobistej historii Szymona-Piotra jako pierwszego, który został przez Pana powołany do pójścia za Nim, do nawracania się i bycia „skałą” dla innych.

Pracę wieńczy załączone streszczenie w języku polskim (s. 396-397) i w języku angielskim (s. 398-399) oraz obszerny spis bibliograficzny (s. 400-437).

3. Ocena formalna

- *układ pracy:*

Układ omawianej dysertacji od strony formalnej odpowiada zasadom przyjętym w obrębie nauk teologicznych. We wstępie zostały podane wszystkie wymagane informacje, a więc omówiono aktualność podjętego w dysertacji tematu, wskazano stan badań w tym zakresie, sformułowano cel badawczy i hipotezy do weryfikacji, przedstawiono źródła oraz zastosowane metody badawcze i przebieg analizy. Podział na cztery rozdziały nie do końca jest proporcjonalny (rozdział I liczy 49 stron, rozdział II – 70 stron, rozdział III – 144 strony, rozdział IV – 95 stron), ale jest logiczny i uporządkowany: pierwszy rozdział podejmuje tematykę związaną z osobą Szymona-Piotra, drugi wskazuje na znaczenie prymatu powierzonego jemu i jego następcom, a kolejne ukazują jego rolę i rolę jego następców w odpowiedzialności za wiarę i za kierowanie wspólnotą kościelną. Całość pracy wieńczy zakończenie syntetycznie podsumowujące wyniki przeprowadzonych analiz.

- *bibliografia i przypisy:*

Dysertacja została bardzo dobrze udokumentowana. Liczba wykorzystanych przez Autora tekstów źródłowych sięga prawie 130, a równie obfita jest pozostała literatura obejmująca oprócz tak oczywistych punktów odniesienia jak Pismo Święte, *Breviarium fidei* czy *Katechizm Kościoła Katolickiego*, również liczne dokumenty soborowe (33), nauczanie papieży (s. 410-414 w bibliografii), księgi liturgiczne, dokumenty Kurii Rzymskiej, teksty starożytne i średniowieczne, literaturę przedmiotu oraz literaturę pomocniczą. Pod tym względem Autor wykazał się dobrym warszatem naukowym i świadczy to o tym, iż posiadał szeroką perspektywę teologiczną.

Spis bibliograficzny został przygotowany starannie a jego podział nie budzi zastrzeżeń i świadczy o dobrej znajomości źródeł teologicznych. Błędy w tej części pracy są nieliczne,

choć można je znaleźć (np.: s. 427 – winno być: LOHFINK G., *Gesù come voleva la sua comunità? La Chiesa quale dovrebbe essere oggi*, Cinisello Balsamo 1987, a nie: ...*La Chiesa quale dovrebbe essere...*; s. 435 – winno być: Witczyk H., a nie Witczak H.). W porządkowaniu spisu bibliograficznego Autor konsekwentnie zastosował klucz alfabetyczny, choć w przypadku źródeł warto by było pokusić się o porządkowanie w kluczu chronologicznym, co pozwala lepiej uchwycić rozwój myśli omawianego autora czy też rozwój nauczania w Kościele.

Przypisy bibliograficzne pozwalają stwierdzić, iż Autor dobrze opanował warsztat naukowy. Od strony formalnej przypisy są podane poprawnie. Autor posługuje się ponadto nie tylko przypisami o charakterze dokumentującym, ale prowadzoną myśl uzupełnia przypisami o charakterze komentującym i uzupełniającym lub wyjaśniającym określone kwestie. Wprawdzie Autor umieścił w przypisach dolnych odwołania do dokumentów Kościoła, choć dobry zwyczaj przyjmowany w pracach teologicznych był taki, iż nie tylko teksty Pisma, ale również teksty Magisterium jako teksty źródłowe były przywoływane w tekście, ale została tu zachowana konsekwencja i nie można tego uważać za zarzut.

Natomiast wątpliwości budzi sposób umieszczania numerów niektórych przypisów o charakterze komentującym. Są one dodawane bezpośrednio do słowa lub pojęcia, które jest wyjaśniane lub komentowane, niekiedy nawet w obrębie cytowanego tekstu (por. np. s. 154 przypis 25 przy słowie „sejentyzm”, s. 176 przypis 92 i 93, s. 188 przypis 135 itd.). Zwłaszcza w tych przypadkach jest to niewłaściwe, ponieważ w tekście oryginalnym, który jest cytowany dosłownie, nie ma takich przypisów. W tych przypadkach komentarz winien znaleźć się w obrębie przypisu ma końcu tekstu po wskazaniu źródła cytowanego tekstu.

Oprócz tego można mieć wątpliwość co do zapisu niektórych przypisów, w których Autor podał odniesienie do tekstu oryginalnego zamieszczonego w *Acta Apostolicae Sedis*. Np. przypis 21 na s. 82 wskazuje: BENEDYKT XVI, *Wiara Kościoła*, s. 45: AAS 99(2007) nr 8, s. 672. Taki sposób zapisu (dwukropek) sugeruje, że tekst polski znajduje się właśnie w *Acta Apostolicae Sedis*, podczas gdy tekst polski znajduje się w JROO, a tekst oryginalny jest w języku włoskim i nosi tytuł: *In solemnitate Sanctorum Petri et Pauli Apostolorum*.

- język:

Język dysertacji jest zasadniczo poprawny. Zarówno w referowaniu poglądów przez Autora, jak i przywoływaniu cytowanych tekstów, można dostrzec dobry warsztat językowy,

choć w dysertacji zdarzają się pojedyncze niepoprawne stylistycznie sformułowania, potknięcia gramatyczne, interpunkcyjne lub błędy innego typu.

Wątpliwości budzić może też zapis J. Ratzinger – Benedykt XVI, a więc zastosowanie dywizu zamiast łącznika (J. Ratzinger-Benedykt XVI), ponieważ nie chodzi tu o przeciwstawienie dwóch różnych postaci, ale o łącznik wskazujący, że ta sama osoba, będąca wcześniej teologiem, zaczęła pełnić posługę Następcy Piotra Apostoła. Są pojedyncze miejsca w pracy, gdzie występuje zapis z łącznikiem, a nie dywizem (np. w przypisie 116 na s. 50, na s. 196).

- *błędy:*

Wszystkie błędy zauważone przez recenzenta zostały wskazane w dołączonym aneksie. Wprawdzie liczy on 7 stron, jednak jest to wykaz szczegółowy, obejmujący również drobne potknięcia o charakterze redakcyjnym (jak np. niekonsekwencja w stosowaniu spacji po przecinku oddzielającym numery rozdziału i wersów w odwołaniach do tekstów biblijnych) itp. Jak na tak obszerny tekst rozprawy, liczba błędów nie jest więc zbyt duża, a błędy o charakterze gramatycznym czy stylistycznym są nieliczne.

Z błędów o charakterze merytorycznym należy wskazać, że w pracy konsekwentnie (oprócz pierwszego zapisu w przypisie 182 na s. 201) pojawia się błędny zapis tetragramu – zamiast „JHWH” jest „JHWE”. W aneksie zostały wskazane miejsca, w których błąd ten występuje.

4. Ocena merytoryczna

- *walory rozprawy:*

Recenzowana rozprawa jest obszernym i dobrze udokumentowanym studium na temat rozumienia Prymatu Piotrowego przez J. Ratzingera i Benedykta XVI. Pod tym względem stanowi niezwykle cenne opracowanie oraz uzupełnia ten obszar refleksji nad myślą niemieckiego Teologa i później Papieża, który dotąd nie został wystarczająco opracowany.

Podkreślenia domaga się najpierw dobra znajomość myśli J. Ratzingera i Benedykta XVI. Autor nie tylko zebrał obszerną literaturę źródłową i wykazał się umiejętnością przywołania również mniej znanych wypowiedzi J. Ratzingera czy Benedykta XVI (ta część bibliografii liczy 129 tekstów), ale wśród tych licznych tekstów potrafił wskazać te, które mają

wiodące znaczenie i które należy uznać za podstawowe w interpretacji myśli J. Ratzingera-Benedykta XVI.

Po drugie, recenzowana rozprawa świadczy także o dobrym opanowaniu warsztatu teologicznego przez Autora. Lektura rozprawy pozwala stwierdzić, iż Autor nabył umiejętność całościowego ujmowania opracowywanej problematyki. Zaś struktura rozprawy – głęboko i szczegółowo przemyślana – pozwala stwierdzić, iż temu całościowemu oglądowi towarzyszy umiejętność szczegółowej i drobiazgowej wręcz analizy. Są to dwie cechy, które nie zawsze idą w parze i których umiejętność połączenia świadczy o dużych potencjale naukowym Autora.

Trzeci z aspektów, który należy podkreślić, związany jest ze specjalistycznym przygotowaniem Autora. Tekst dysertacji świadczy, iż piszący ją posiadał właściwą dla dobrej pracy naukowej świadomość metodologiczną i zna specyfikę teologii fundamentalnej oraz dobrze porusza się w obszarze metodologii teologicznofundamentalnej.

Wreszcie czwarty z aspektów, który należy zauważyć, to ujawniająca się w rozprawie szeroka wiedza teologiczna Autora oraz świadomość aktualności refleksji, której się podjął. W wielu miejscach dysertacji można spotkać dopowiedzenia i wyjaśnienia określonych terminów albo zjawisk, pozwalające lepiej uchwycić tok prowadzonej myśli. Dobrze to rokuje na dalszą pracę naukową Autora.

- uwagi krytyczne:

Choć recenzowana rozprawa stanowi niezwykle obszerne opracowanie, przekraczające zwyczajową objętość prac doktorskich, pod kilkoma względami recenzent oczekiwałby od niej czegoś więcej.

Pierwsza z uwag krytycznych związana jest z objętością rozprawy. Wynika ona nie tylko stąd, że Autor uwzględnił cały obszerny materiał źródłowy. Ponieważ materiał ten nie zawiera całościowego opracowania zagadnienia prymatu, gdyż niektórych aspektów J. Ratzinger-Benedykt XVI szerzej nie podejmował, Autor uzupełnił tę perspektywę rozwijając konieczne dla całościowego obrazu wątki. Zabrakło tutaj, zdaniem recenzenta, jaśniejszego wskazania, czy w tych miejscach mamy do czynienia z ujęciem, na które niemiecki Teolog i Papież zgodziłby się. Dla przykładu wystarczy przywołać obszerną, bo prawie 30-stronicową część pracy, w której referowana jest historia kształtowania się prymatu (s. 114-143), gdzie

tylko raz znajduje się odniesienie do myśli J. Ratzingera, a o wiele więcej jest odniesień do myśli K. Schatza i G. Muellera.

Ten brak mocniejszego powiązania prowadzonych w niektórych częściach pracy analiz i przedstawienia referowanych treści z głównym tematem pracy został zresztą wyrażony przez samego Autora na s. 146 we wprowadzeniu do rozdziału o wierze, gdzie można przeczytać: „Autor jest świadom, że treść rozdziału nie do końca przystaje do problemu badawczego, określonego w samym tytule dysertacji *Personalny charakter prymatu Piotrowego*. Trzeba jednak mieć na uwadze, że w koncepcji Josepha Ratzingera papieństwo (prymat) istnieje – z woli Chrystusa – po to, by służyć wierze Kościoła (uczyć jej, autorytatywnie objaśniać, bronić przed błędami) oraz troszczyć się (skutecznie) o prawdziwą jedność wspólnoty eklezjalnej”. Można było jeszcze wyraźniej to wskazać, przywołując homilię Benedykta XVI z 7 maja 2005 r., kiedy obejmował Katedrę na Lateranie i kiedy mówił, że papieska władza nauczania nie jest władzą nad Słowem Bożym, lecz jest w jego służbie i że sam papież jest podporządkowany wierze. Tę programową homilię należało tutaj właśnie przywołać (w pracy jest ona przywołana jedynie w pierwszym rozdziale i niejako pobocznie – por. s. 53).

Drugi z braków wiąże się z tym, że niekiedy Autor, referując poglądy J. Ratzingera-Benedykta XVI i porównując je np. z myślą papieża Franciszka czy G. Muellera, nie do końca wyraźnie formułuje wnioski. Np. w kontekście omawiania tego, jak J. Ratzinger i Benedykt XVI rozumie współczesny rozdział między poznaniem naukowym a poznaniem wiary i naukami humanistycznymi, Autor na s. 156 stwierdza: „Nieco inaczej akcentuje te kwestie obecny papież Franciszek...”, po czym zostaje podany cytat bez wyraźnego wskazania, na czym ta różnica akcentów polega.

Trzeci z braków związany jest z tym, że należało lepiej uwypuklić źródła myśli teologicznej J. Ratzingera i Benedykta XVI. Są takie fragmenty pracy, w których Autor uczynił to dobrze (np. na s. 219 czytamy: „By zrozumieć w pełni kontekst i znaczenie powyższych rozważań, trzeba cofnąć się do wydarzeń paschalnych Jezusa Chrystusa. Dopiero z tej perspektywy można stwierdzić, że wiara w Jezusa jako Chrystusa koncentruje się w krzyżu i stąd też swój początek wywodzi chrześcijaństwo²⁴³. Zauważa to inny niemiecki teolog i jednocześnie autorytet teologiczny dla Benedykta XVI, Romano Guardini, który napisał: Nasz obraz Chrystusa i Jego losu jest kształtowany całkowicie z perspektywy kresu...”). Nie zostało to jednak pokazane konsekwentnie przy każdym z najważniejszych obszarów myśli niemieckiego Teologa i Papieża.

Czwarta z uwag krytycznych związana jest z pominięciem ważnego wątku związanego z rozumieniem papieskiej posługi na rzecz komunii w Kościele. Na usprawiedliwienie Autora należy dodać tutaj, że ten wątek w refleksji J. Ratzingera nad prymatem rzadko bywa dostrzegany. Chodzi o jego tekst zatytułowany *Ruchy kościelne i ich teologiczne miejsce* (por. JROO VIII/1 s. 333-357), w którym ówczesny Prefekt Kongregacji Nauki Wiary wskazał, że urząd Piotrowy byłby niepoprawnie rozumiany, gdyby tylko jemu przypisywano powszechny wymiar sukcesji apostołskiej (w odróżnieniu od charakteru lokalnego w przypadkach biskupów). J. Ratzinger argumentował wówczas, że w Kościele misja papieża i misja różnych posług i charyzmatów wzajemnie się uzupełniają i dlatego nie można łączyć pojęcia Kościoła powszechnego wyłącznie z papiestwem. Twierdził wręcz, że Prymat Następcy Piotra ma być gwarantem tych innych aspektów życia Kościoła o charakterze ponadlokalnym i włączać je harmonijnie w całość Kościoła z jego lokalnymi strukturami. Jego zdaniem w ten sposób właśnie realizuje się powszechny wymiar sukcesji apostołskiej, która inaczej byłaby zredukowana do wymiaru lokalnego.

Ostatnia z uwag krytycznych dotyczy oczekiwania, które zapewne towarzyszy każdemu sięgającemu po lekturę tej dysertacji. Brak w niej rozwinięcia ważnego wątku związanego z rezygnacją Benedykta XVI ze sprawowania urzędu Piotrowego. Wprawdzie sam J. Ratzinger-Benedykt XVI – jak się wydaje – nie zostawił tekstów na ten temat dostępnych publicznie, a wspomniana powyżej opinia napisana na prośbę Jana Pawła II o możliwości rezygnacji papieża z urzędu Piotrowego w po osiągnięciu określonego wieku nie jest dostępna, może należało u końca dysertacji postawić pytanie: jak w świetle teologii prymatu ujmowanego w perspektywie personalistycznej można oceniać możliwość rezygnacji papieża ze sprawowania urzędu Piotrowego?

5. Pytania do Doktoranta

1. Jakie racje – z perspektywy personalistycznego rozumienia prymatu Piotrowego – mogą przemawiać za rezygnacją z jego sprawowania?
2. W jaki sposób, zdaniem J. Ratzingera, charyzmaty i ruchy kościelne o powszechnym zasięgu włączają się w realizację sukcesji apostołskiej?

6. Wniosek końcowy

Oceniana rozprawa doktorska daje podstawy do twierdzenia, że jej Autor posiadał ugruntowaną wiedzę z zakresu teologii fundamentalnej i przedstawił tekst wnoszący ważny wkład w refleksję teologicznofundamentalną, zwłaszcza tę, która przybliżyła myśl i teologię J. Ratzingera i Benedykta XVI. Dysertacja została szczegółowo przemyślana i jest opracowaniem oryginalnym. Autor rozprawy udowodnił, że potrafi dobrze szeregować i analizować teksty źródłowe oraz syntetycznie prezentować wnioski z przeprowadzonej analizy. Zawarte w recenzji uwagi krytyczne nie stanowią przeszkody, aby stwierdzić, że recenzowana rozprawa doktorska w pełni zasługuje na pozytywną ocenę.

Stwierdzam więc, że przedstawiona do oceny rozprawa p. mgr. lic. Jakuba Józefa Woźniaka pt.: *Personalny charakter prymatu Piotrowego w tajemnicy Chrystusa i Kościoła w nauczaniu Josepha Ratzingera – Benedykta XVI. Uniwersalne znaczenie – współczesny kontekst* spełnia merytoryczne i formalne wymogi stawiane dysertacjom doktorskim określone w Ustawie z dnia 14 marca 2003 r. art. 13 o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki z późniejszymi zmianami i kieruję do Rady Dyscypliny Nauki Teologiczne Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu wniosek o dopuszczenie p. mgr. lic. Jakuba Józefa Woźniaka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

/ks. dr hab. Paweł Borto/

Aneks – corrigenda:

- s. 9 – jest: „J. -P. MIGNE”, winno być: „J.-P. MIGNE”;
- s. 11 – jest: „Kojarzy się bowiem z instytucją, opartą na autorytecie boskim, z natury nie podlegającej demokratycznej kontroli”, winno być: „Kojarzy się bowiem z instytucją, opartą na autorytecie boskim, z natury nie podlegającą demokratycznej kontroli”;
- s. 17 – błąd w cytacie, jest: „W tym rozumieniu Chrystus ukazuje się jako *ratio intrinseca communi* – jako *causa efficiens*, a rzymski papież – jako *conditio sine qua non* jedności Kościoła”, winno być: „W tym rozumieniu Chrystus ukazuje się jako *ratio intrinseca, communitio* – jako *causa efficiens*, a rzymski papież – jako *conditio sine qua non* jedności Kościoła”;
- s. 20 – stylistycznie niezręczne jest zdanie: „Dysertacja będzie zatem badać prymat Piotrowy w Kościele poprzez analizę tekstów biblijnych oraz doktrynalnych i ich interpretację w nauczaniu Josepha Ratzingera – Benedykta XVI” (lepiej powiedzieć, iż w dysertacji będzie badany...);
- s. 23 – niepotrzebnie zdwojony przecinek („służąc jako teolog, „ jak i zasiadając...”);
- s. 25 – niezręczne teologicznie sformułowanie: „Pismo Święte, źródło i dusza Kościoła” (Pismo jest źródłem i duszą teologii oraz wiary Kościoła);
- s. 25 – niewłaściwa interpunkcja we fragmencie, w którym ostatnie zdanie mające charakter równoważnika winno być oddzielone od poprzedniego nie kropką, ale łącznikiem: „Autor rozważy znaczenie zmiany imienia w kontekście kulturowym, mając na uwadze realia starożytnego Izraela. Imienia, które nie mając żadnej analogii, w historii zbawienia odegrało znaczącą rolę.”;
- s. 26 przypis 3 – podane w nawiasach informacje winny być zamienione miejscami – jest: „Warto zauważyć, że tylko w Ewangelii wg św. Łukasza 5,1, nigdzie indziej w tekście Nowego Testamentu, nie występuje nazwa „Jezioro Genezaret” (τὴν θάλασσαν τῆς Γαλιλαίας; Mk 1,16; por. Mk 7,31; Mt 4,18; 15,29; J 6,1), tylko jest mowa o Morzu Galilejskim (τὴν λίμνην Γεννησαρῆτ) lub Morzu Kinnereth (por. Lb 34,11; Joz 13,27)”, winno być: „Warto zauważyć, że tylko w Ewangelii wg św. Łukasza 5,1, nigdzie indziej w tekście Nowego Testamentu, nie występuje nazwa „Jezioro Genezaret” (τὴν λίμνην Γεννησαρῆτ), tylko jest mowa o Morzu Galilejskim (τὴν θάλασσαν τῆς Γαλιλαίας; Mk 1,16; por. Mk 7,31; Mt 4,18; 15,29; J 6,1) lub Morzu Kinnereth (por. Lb 34,11; Joz 13,27)”;
- s. 28 – błąd w zdaniu: „Z Ewangelii wg św. Mateusza i Marka dowiadujemy się, że Szymon posiadał dom w Kafarnaum, gdzie podczas Jezus w trakcie swojej działalności uzdrowił jego teściową”, winno być: „Z Ewangelii wg św. Mateusza i Marka dowiadujemy się, że Szymon posiadał dom w Kafarnaum, gdzie Jezus w trakcie swojej działalności uzdrowił jego teściową”;
- s. 28 – w zapisie Mk 1, 16-20; Mt 4, 18-22 niekonsekwentnie do innych miejsc zastosowano spację po przecinku oddzielającym numer rozdziału od numerów wierszy;
- s. 32 – błąd gramatyczny w zdaniu: „Analizując tekst perykopy Łukaszej, widać duże zaufanie Piotra względem Jezusa, który zatrzymuje się nad Morzem Galilejskim, aby spragniony tłum „nakarmić” słowem Bożym” – brak podmiotu dla imiesłowu „analizując”, co w języku polskim jest niepoprawne;
- s. 32 – jest: „ujawnia się w tym pedagogika powołania przez Boga”, winno być: „ujawnia się w tym pedagogia powołania przez Boga”;

- s. 35 - w zapisie: „(por. J 1, 41-45)” niekonsekwentnie do innych miejsc zastosowano spację po przecinku oddzielającym numer rozdziału od numerów wierszy;
- s. 37 przypis 48 – jest: „W przemówieniach oboje odwołują się do proroków”, winno być: „W przemówieniach obaj odwołują się do proroków” (bo chodzi o Jezusa i Piotra, a nie o mężczyznę i kobietę);
- s. 37 przypis 49 – jest: „Piotr przekazał kierowanie wspólnocie Jakubowi, bratu Pańskiemu”, winno być: „Piotr przekazał kierowanie wspólnoty Jakubowi, bratu Pańskiemu”;
- s. 40 – błąd gramatyczny w wyrażeniu: „nie zachowywali przepisów odnośnie wyboru i sposobu przygotowania posiłków” – prawidłowo należy pisać „odnośnie do”, choć stylistycznie lepiej powiedzieć tu „przepisów odnoszących się do wyboru i sposobu przygotowania posiłku”;
- s. 43 przypis 71 – jest: „...przemawia Księżę Apostołów”, winno być: „przemawia Księżę Apostołów”;
- s. 45 przypis 88 – powtórzony cudzysłów otwierający w drugim wersie;
- s. 50 przypis 119 – jest: „*La Chies quale dovrebbe essere oggi*”, winno być: „*La Chiesa quale dovrebbe essere oggi*”;
- s. 51 – błąd gramatyczny w zdaniu: „Tym samym można stwierdzić, że Dwunastu uczestniczy bezpośrednio w misji Jezusa, jest z nią zespolona poprzez zadania, które wyznaczył im Ten, który ich posłał” – winno być: „Tym samym można stwierdzić, że Dwunastu uczestniczy bezpośrednio w misji Jezusa, są z nią zespoleni poprzez zadania, które wyznaczył im Ten, który ich posłał”;
- s. 54 – przypis 140 winien znajdować się po cudzysłowie, a nie przed nim;
- s. 55 – jest: „(22, 32)”, winno być: „(22,32)”;
- s. 57 – zdanie: „Jezus wprowadza ich w tajemnice swojej obecności poprzez czynione cuda” jest stylistycznie niezręczne i nieprecyzyjne, ponieważ właściwiej powiedzieć o tym, że Jezus wprowadza uczniów w swoją tajemnicę;
- s. 57 – wyrażenie: „w opisie wydarzenia uciszenia burzy na jeziorze” od strony stylistycznej można poprawić na: „w opisie uciszenia burzy na jeziorze...”, podobnie i dalej w przypadku „wydarzenia wskrzeszenia córki Jaira”;
- s. 59 – jest: „(Mk 10, 2)”, winno być: „(Mk 10,2)”;
- s. 61 przypis 169 – jest: „(Łk 22, 31-32)”, winno być: „(Łk 22,31-32)”;
- s. 64 – jest: „(por. Dz 2, 38)”, winno być: „(por. Dz 2,38)”;
- s. 68 – jest: „stanowi przedmiot wiary Abrama¹⁹⁶”, winno być: „stanowi przedmiot wiary Abrama¹⁹⁶”;
- s. 68 – jest: „Stąd Piotr, jak wcześniej Abraham...”, winno być: „Stąd Piotr, jak wcześniej Abraham...”;
- s. 71- jest: „Tak więc zmiana imienia przez Jezusa była zabiegiem nowatorskim.²⁰⁹, mającym sens literacki”, winno być: „Tak więc zmiana imienia przez Jezusa była zabiegiem nowatorskim²⁰⁹, mającym sens literacki”;
- s. 72: - jest: „Czy jest bóg oprócz Mnie jednego? Nie, nie innej skały!”, winno być: „Czy jest bóg oprócz Mnie jednego? Nie, nie ma innej skały!”;
- s. 72 – jest: „(Ps 92, 16)”, winno być: „(Ps 92,16)”;

- s. 76 – jest: „(J 21, 15-19)”, winno być: „(J 21,15-19)”;
- s. 77 – jest: „Σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸν τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος”, winno być: „Σὺ εἶ ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος”;
- s. 79 – jest: „...nadając Szymonowi nowe imię.⁸”, winno być: „nadając Szymonowi nowe imię.⁸”;
- s. 80 – (poprawka stylistyczna) – jest: „Z punktu widzenia nadprzyrodzonego posłannictwo Piotra bez wiary nie miałyby sensu...”, winno być: „Z nadprzyrodzonego punktu widzenia posłannictwo Piotra bez wiary nie miałyby sensu...”;
- s. 81 przypis 14 – jest: „imię *Barjōn*”, winno być: „imię *Barjōna*”;
- s. 81-82 – jest: „poznać Chrystusa na dwa sposoby: zewnątrz – poznanie poprzez opinie innych, wewnątrz – poprzez opinie uczniów”, winno być: „poznać Chrystusa na dwa sposoby: zewnątrznie – poznanie poprzez opinie innych, wewnątrznie – poprzez opinie uczniów”;
- s. 82 – jest „W wywiadzie Bóg i świat w Peterem Seewaldem...”, winno być: „W wywiadzie Bóg i świat z Peterem Seewaldem...”;
- s. 82 – jest: „zaliczają go”, winno być: „zaliczają Go”;
- s. 82 – jest: „ὁ υἱὸν τοῦ Θεοῦ”, winno być: „ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ”;
- s. 85 – jest: „por. Ps 135, 15”, winno być: „por. Ps 135,15”;
- s. 90 – zdanie: „Mowa tu o wymiarze powszechnym posłannictwa Piotra, na której Jezus jednorazowo wznosi dom i świątynię Boga oraz na której trwale buduje Kościół” nie jest poprawne gramatycznie, ponieważ zacytowany fragment pełniący funkcję zdania podrzędnego odwołuje się do rzeczownika rodzaju żeńskiego, a winien do męskiego (winno być: „na którym”);
- s. 97 – wyrażenie: „Wydarzenie powierzenia misji pasterskiej” od strony stylistycznej domaga się poprawienia (lepiej: „Powierzenie misji pasterskiej...”);
- s. 97 – nieprawidłowa interpunkcja w zdaniu: „Wskazuje na Mezopotamię, Babilon, i Asyrię, w których to kulturach...” (przed „i” nie powinno być przecinka);
- s. 99 – w zdaniu: „W Księdze Ezechiela z kolei czytamy o rolach egzystencjalnych Boga – Pasterza...” zamiast dywizu powinien być zastosowany łącznik (Boga-Pasterza);
- s. 104 przypis 115 – jest: „*Agapè dans le Nouveau Testament. Analyse des tectes*”, winno być: „*Agapè dans le Nouveau Testament. Analyse des textes*”;
- s. 107 – jest: „początkujących, postępujących i doskonałych”, winno być: „początkujących, postępujących i doskonałych”;
- s. 108 – jest: „(por. J 21, 18)”, winno być: „(por. J 21,18)”;
- s. 110 – Zdanie: „Świadomość prymatu Biskupa Rzymskiego przed wszystkimi innymi wspólnotami...” jest gramatycznie niepoprawne – prymat, czyli pierwszeństwo – to coś, co posiada się wobec wszystkich wspólnot, stąd lepiej: „Świadomość prymatu Biskupa Rzymskiego wobec wszystkich innych wspólnot...”;
- s. 127 – przypis 203 nie powinien być zapisany kursywą;
- s. 129 przypis 210 – jest: „18. Jego wyrok przez niego nie może być zawieszony; tylko on może zawiesić wyrok każdego”, winno być: „18. Jego wyrok przez nikogo nie może być zawieszony; tylko on może zawiesić wyrok każdego”;

- s. 131 przypis 214 – jest: „J. -P. Migne”, winno być: „J.-P. Migne”;
- s. 134 – po nazwie dekretu *Hæc sancta* znajduje się niepotrzebny cudzysłów;
- s. 141 – brak nawiasu zamykającego wtrącenie: „(np. kardynał Henry Edward Manning)”;
- s. 142 – jest: „francusko – pruska”, winno być: „francusko-pruska”;
- s. 143 przypis 255 – jest: „definiujemy jako dogmat objawiony przez Boga, że biskup Rzymu przemawia ex cathedra”, winno być: „definiujemy jako dogmat objawiony przez Boga, że gdy biskup Rzymu przemawia ex cathedra”; jest: „wyraża się tą nieomylnością”, winno być: „wyróżnia się tą nieomylnością”;
- s. 146-147 – jest: „Wiara byłaby więc zjawiskiem, które kiedyś występowało, a dziś powinno 148 przejść do lamusa, jako coś przestarzałego i nieprzystającego do nowoczesnych trendów myślowych. Trendów, w ramach których następuje przejście od tego, co humanistyczne, ku temu, co techniczne, gdzie granice ludzkiego myślenia i postępowania programowane są w taki sposób, aby miejsce Boga mogła zająć nowa forma wiary w naukę i postęp” – drugie zdanie nie ma orzeczenia i jest to zdanie podrzędne w stosunku do pierwszego, a więc nie powinno być oddzielone kropką od niego, ale np. łącznikiem;
- s. 149 – jest: „opisanej przez duńskiego filozofa, poety romantycznego i teologa”, winno być: „opisanej przez duńskiego filozofa, poetę romantycznego i teologa”;
- s. 149 przypis 6 – jest: „u jak największej ilości widzów”, winno być: „u jak największej liczby widzów” (w odniesieniu do pojęć policzalnych należy mówić o liczbie, a nie o ilości), ponadto tekst przypisu jest niewłaściwie sformatowany;
- s. 151 przypis 15 – tytuł: „Megatrendy religijne w społeczeństwach ponowoczesnych. Studium socjologiczne” winien być zapisany kursywą;
- s. 165 przypis 51 – jest: „Bo jeśli istnieje Bóg będący ostateczną przyczyną tego Wszechświata i istnienia człowieka, nie byłby z pewnością dla nikogo zaskoczeniem, gdyby miał się objawić ludziom”, winno być: „Bo jeśli istnieje Bóg będący ostateczną przyczyną tego Wszechświata i istnienia człowieka, nie byłoby z pewnością dla nikogo zaskoczeniem, gdyby miał się objawić ludziom”;
- s. 167 – jest: „wejście w osobistą relację samej Prawdy”, winno być: „wejście w osobistą relację z samą Prawdą”;
- s. 169 przypis 60 – błąd gramatyczny w zdaniu: „Tak ujęta wiara, jako wejście w pełnię rzeczywistości wyraża austriacki filozof i religioznawca Martin Buber”;
- s. 176 przypis 90 – jest: „Kiedy Bóg woła Adama, to kierował swe słowo tylko do niego, kiedy Bóg wołał Abrahama, to kierował...”, winno być: „Kiedy Bóg wołał Adama, to kierował swe słowo tylko do niego, kiedy Bóg wołał Abrahama, to kierował...”;
- s. 177 przypis 95 – jest: „Mówi to w kontekście polemiki św. Pawła z faryzeuszami odnośnie kwestii zbawienia przez wiarę lub przez uczynki prawa.”, winno być: „Mówi to w kontekście polemiki św. Pawła z faryzeuszami odnośnie do kwestii zbawienia przez wiarę lub przez uczynki prawa.”;
- s. 178 – jest: „Okazuje się, że wiara nie jest wynikiem samotnego, mozolnego zastanawiania się, w którym owo „ja” coś sobie roi, i uwolnienie od wszystkich więzów, jedynie rozważa prawdę...”, winno być: „Okazuje się, że wiara nie jest wynikiem samotnego, mozolnego zastanawiania się, w którym owo „ja” coś sobie roi, i uwolnione od wszystkich więzów, jedynie rozważa prawdę...”;

s. 180 – zdanie: „Rola wiary we wspólnocie polega zatem na dialektyce między „Ja” a „Ty”” jest niejasne;

s. 195 – zdanie: „Tylko idąc taką drogą człowiek może stać się prawdziwie wolnym i żyć w wolności pojmowanej na sposób chrześcijański, jako miary miłości Jezusa aż po dobrowolne wyrzeczenie się siebie” jest gramatycznie niepoprawne, winno brzmieć: „Tylko idąc taką drogą człowiek może stać się prawdziwie wolnym i żyć w wolności pojmowanej na sposób chrześcijański, mającej jako miarę miłość Jezusa aż po dobrowolne wyrzeczenie się siebie”;

s. 195 – wyrażenie: „wiara o czymś” jest niepoprawne gramatycznie, *fides quae creditur* lepiej przetłumaczyć np. tak: „wiara przyjmująca określoną treść”;

ss. 201-211, 226, 240, 248 przypis 338, 252, 261-262 przypis 382, 265, 272 przypis 408, 285, 295, 303-304 – błędnie zapisano tetragram – zamiast „JHWH” jest „JHWE” (w przypisie 182 na s. 201 początkowo jest on zapisany poprawnie, a potem znów pojawia się błędny zapis), błąd ten jest też powielony w cytowanym tekście ks. J. Szymika (s. 203): „W imieniu JHWE Bóg objawił nie tylko swą istotę metafizyczną...”, a w oryginale jest: „W imieniu Jahwe Bóg objawił nie tylko swą istotę metafizyczną”;

s. 202 przypis 184 – błędnie powtórzony czasownik „jest” w zdaniu: „pierwszy człon wypowiedzi jest precyzowany jest za pomocą”;

s. 216 – tytuł dzieła D. F. Straussa w tekście winien brzmieć: „Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet”, a nie: „Das Leben Jesu. Kritisch Bearbeitet” i lepiej przetłumaczyć go: *Życie Jezusa, krytycznie opracowane* (w przypisie 231 został już właściwie przytoczony);

s. 226 przypis 266 – jest: „...jest in ucieleśnieniem”, winno być: „jest on ucieleśnieniem”;

s. 231 – we fragmencie: „Zmierzają one do ukazania roli Jezusa Chrystusa w historycznym i osobowym wydarzeniu zbawienia człowieka. Wydarzeniu, które jest oparte na Osobie i skierowane do osoby” ostatnie zdanie nie jest zdaniem, lecz równoważnikiem i winno być połączone ze zdaniem poprzedzającym myślnikiem, a nie oddzielone kropką;

s. 238 – jest: „nie wzbrania się przez Innym”, winno być: „nie wzbrania się przed Innym”;

s. 238-239 – cytat opatrzony przypisem nr 303 w tekście wskazuje Ratzingera jako autora, natomiast w przypisie jest odesłanie do R. Rubinkiewicza

s. 240 przypis 311 – jest: „w znaczeniu nieprzechodnim o odnoszącym się do tego samego podmiotu”, winno być: „w znaczeniu nieprzechodnim i odnoszącym się do tego samego podmiotu”;

s. 243 – jest: „Błogosławiona jest, córko”, winno być: „Błogosławiona jesteś, córko”; jest: „...te, na której...”, winno być: „...Tę, na której...”, ponieważ mowa o Maryi;

s. 247 – następujące równoważniki zdań powinny zostać właściwie skorygowane (albo przekształcone w zdania, albo połączone ze zdaniem głównym, do którego są dopowiedzeniem): „Sprawiedliwości, która nie cofnęła się przed niczym, aż po ofiarowanie Syna przez Ojca”; „Miłości przekraczającej granice egoizmu, zapatrzenia w siebie czy strachu”;

s. 249 – jest: „więcej niż mnóstwo k zwierząt”, winno być: „więcej niż mnóstwo zwierząt”; przypis 341 – błędnie podano nazwisko Witeczak – winno być: Henryk Witczyk;

s. 260 – wyrażenie: „Boga będącego ponad nami, ale jednocześnie Boga pośród nas” powinno zostać zapisane jako dopełnienie poprzedzającego zdania głównego, a nie jako oddzielne zdanie;

- s. 261 przypis 380 – jest: „za pomocą słów *wstępowanie* i *wywyższanie*, przejęte z języka Ewangelii wg św. Jana” winno być: „za pomocą słów *wstępowanie* i *wywyższanie*, przejętych z języka Ewangelii wg św. Jana”;
- s. 264 – jest: „i obejmującą bios miłości”, winno być: „i obejmującą bios miłość”;
- s. 272 przypis 408 – cytat „„Och, przyjdźcie do wody, wszyscy spragnieni, chociaż nie macie pieniędzy!” winien mieć na końcu cudzysłów;
- s. 274 – jest: „W zdaniach Wyznania Wiary następujących po formule „Wierzę w Ducha Świętego” zawarte się...”, winno być: „W zdaniach Wyznania Wiary następujących po formule „Wierzę w Ducha Świętego” zawarte są...”;
- s. 283 – jest: „tylko dlatego mogą pozostawać Kościołami, że są względnie siebie otwarte...”, winno być: „tylko dlatego mogą pozostawać Kościołami, że są względem siebie otwarte”;
- s. 286 przypis 457 – jest: „powinno się rozumieć, mają na uwadze różnicę, jaka istniała między antropologią semicką a antropologią typu platońskiego”, winno być: „powinno się rozumieć, mając na uwadze różnicę, jaka istniała między antropologią semicką a antropologią typu platońskiego”;
- s. 288 – przypis 463 został niewłaściwie umieszczony na końcu cytowanego tekstu;
- s. 289 – jest: „Człowieka zachowa swoją osobowość”, winno być: „Człowiek zachowa swoją osobowość”;
- s. 290 – jest: „W tej części opracowania zamiarem autorem”, winno być: „W tej części opracowania zamiarem autora”;
- s. 292 – jest: „wyrażające się w communio...”, winno być: „wyrażające się w communio.”;
- s. 294 – jest: „otwarcie na nowenie ogranicza się”, winno być: „otwarcie na nowe nie ogranicza się”;
- s. 296 – jest: „Jedność tę ud Wybrany”, winno być: „Jedność tę Lud Wybrany”; przypis 12 – jest: „pierwsze określenie”, winno być: „Pierwsze określenie”;
- s. 311-312 – w przypisach jest: „J. -P. Migne”, winno być: „J.-P. Migne”;
- s. 317 – jest: „kościola”, winno być: „Kościół”;
- s. 324 – jest: „obecni byli πρεσβυτέρων”, winno być: „obecni byli πρεσβυτέροι”;
- s. 332 przypis 106 – jest: „to słowo nie było więc w żadnym przypadku jakimś świeckim określeniu urzędu”, winno być: „to słowo nie było więc w żadnym przypadku jakimś świeckim określeniem urzędu”;
- s. 336 – jest: „termin „biskup” rozumiane bywa”, winno być: „termin „biskup” rozumiany bywa”;
- s. 339 – cytat: „jest «szafarzem łaski najwyższego kapłaństwa», szczególnie co do Eucharystii, którą sam sprawuje, albo o której sprawowanie się troszczy, a dzięki której Kościół ustawicznie żywi się i wzrasta” z tekstu KK nie został opatrzony przypisem;
- s. 343 przypis 147, 345 przypis 154 – jest: „... J. -P. Migne”, winno być: „... J.-P. Migne”;
- s. 346 – jest: „a pewnych okolicznościach powinien iść za ludem”, winno być: „a w pewnych okolicznościach powinien iść za ludem”;
- s. 346 przypis 159 – brak roku wydania dla StGd – winno być: „StGg, t. 39(2016)”;

- s. 348 – jest: „Ta komunija realizuje się pod kierownictwem episkopatu, działającego w jednoŝci z Biskupem Rzymu Jednoczą się oni...”, winno być: „Ta komunija realizuje się pod kierownictwem episkopatu, działającego w jednoŝci z Biskupem Rzymu. Jednoczą się oni...”;
- s. 348 przypis 165 – jest: „Zainteresowanie Josepha Ratzingera teologicznym znaczeniem „eklezjologii komunijnej” wzmogło po II Nadzwyczajnym Synodzie...”, winno być: „Zainteresowanie Josepha Ratzingera teologicznym znaczeniem „eklezjologii komunijnej” wzmogło się po II Nadzwyczajnym Synodzie...”;
- s. 354 – jest: „na wspólnocie z Trójjedynem Bogiem”, winno być: „na wspólnocie z Trójjedynym Bogiem”;
- s. 362 – zaimki odnoszące się do Maryi winny być pisane wielką literą, jak to uczyniono na stronie następczej;
- s. 364 – numer przypisu 218 w tekście rozprawy winien znaleźć się na końcu, za cudzysłowiem;
- s. 366 – jest: „Soboru icejskiego”, winno być: „Soboru Nicejskiego”;
- s. 367 przypis 230 – jest: „Brian Daley wskazuje na klika czynników”, winno być: „Brian Daley wskazuje na kilka czynników”;
- s. 373 – nr przypisu 248 w tekście niepotrzebnie jest oddzielony spacją od poprzedzającego go słowa;
- s. 373 przypis 249 – jest: „odnoŝnie prymatu i kolegialności biskupów”, winno być: „odnoŝnie do prymatu i kolegialności biskupów”;
- s. 380 – numer przypisu 272 powinien zostać postawiony po cudzysłowie;
- s. 381 – jest: „widać całego bogactwo Pisma Świętego”, winno być: „widać całe bogactwo Pisma Świętego”;
- s. 384 przypis 285 – jest: „strategią usuwania nierówności krajami i grupami społecznymi”, winno być: „strategią usuwania nierówności między krajami i grupami społecznymi”;
- s. 386 – jest: „jest całe *collegium episcoporum* z następcą Apostoła Piotra na czele”, winno być: „jest całe *collegium episcoporum* z następcą Apostoła Piotra na czele”;
- s. 433 – jest: „SPICQ C., *Agapè dans le Nouveau Testament. Analyse des tectes*”, winno być: „*Agapè dans le Nouveau Testament. Analyse des textes*”;